

**ABDURRAZZÂK B.HEMMÂM (126-211/744-827)'A
YÖNELTİLEN BİR TENKİDİN TENKİDİ**

Mirza TOKPINAR (*)

Özet

Büyük hadis bilgini Abdurrazzâk b. Hemmâm genel olarak güvenilir kabul edildiği halde bazı kaynaklarda bir takım tenkitler nakledilmektedir. Bu tenkitlerden birisi İbn Ebû Hâtîm er-Râzî'nin, Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl adlı eserindeki, Abdurrazzâk'ın 'hadisinin yazılabileceği ancak delil olarak kullanılamayacağı/ yuktabu hadithuhu wa lâ yuh-tajju bihi' iddiasıdır. Halbuki Abdurrazzâk'ın rivâyet ettiği hadisler başka râvîler tarafından hem yazılmış, hem de büyük bilginler tarafından delil olarak kullanılmıştır.

Bu çalışmada, Abdurrazzâk'ın, güvenilir bir râvîde bulunması gereken niteliklere sahip olduğu tespit edilmektedir. Söz konusu tenkidin, çelişkili rivayetlerine de dikkat çekilerek, Abdurrazzâk'ın güvenilir bir râvî olarak kabul edilmesinin gerektiği ilgililerin bilgisine sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Abdurrazzâk, Ebu Hâtîm, İhticâc, Cerh, Ta'dîl.

*(Criticism of a critique staged against
'Abd al-Razzâq b.Hammâm (126-211/744-827)*

Abstract

Though in general regarded as reliable and trustworthy, the great hadith scholar 'Abd al-Razzâq b. Hammâm has been a subject of critique in some hadith sources. One of these critiques staged by Ibn Abû Hâtîm al-Râzî in his Kitâb al-Jarh wa al-Ta'dîl is on "the recordable status of his traditions narrated-yet-not the source of authentication" (yuktabu hadithuhu wa lâ yuh-tajju bihi). Nevertheless, the hadiths narrated by 'Abd al-Razzâq had been both recorded by other narrators and used as authentication by great scholars.

What has been proposed in this study is that 'Abd al-Razzâq is of certain features that are prerequisites for a narrator (râwî). By pointing out the discrepant narrations inherent in the critiques set against him, it is proved that 'Abd al-Razzâq is a trustworthy and reliable narrator and should be regarded as such.

Key Words: Abd al-Razzâq, Abû Khâtîm, ihtijâj, Jarh, Ta'dîl.

*) Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.
(e-posta: tokpinar@hotmail.com)

Giriş

Hadis tarihinde tenkit, genel olarak râvi esaslı gelişmiş ve insan merkezli yapılmıştır. Çoğunlukla râvilerin kişilikleri ile ilgili hususlarda yoğunlaşan tenkitlerde, münekkidin kişisel görüşleri ve politik tercihlerinin etkisiyle görecelilik hâkim olmuştur. Bundan başka, tenkidi yapanın ya aşırılığı/ *teşeddüd* ya da ondan nakledilen ifadenin güvenilir şekilde korunup aktarılamaması yüzünden, pek çok râvi ve bilgin hakkında gerçek durumu tespit için, yeni bir eleştiri sürecinin başlaması gerekmiştir.

Hangi özellikleri taşıyan râvi ve rivâyetlerin makbul ve hangilerinin merdud olduğuna dair geniş bilgi bulduğumuz Hadis Usulü kaynaklar¹ ile ricâl tenkidi kaynaklarında ki açıklamalarda, münekkitlerin, ilgilendikleri şahıs hakkında kanaatlerini ifade ederlerken, bazen söz konusu şahsın rivâyetleriyle ihticâc edilip edilemeyeceğini belirttikleri görülmektedir. Bunun pek çok örneği ilgili eserlerde ve bilhassa Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebû Hâtim (327/939)'in meşhur eseri *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dil*'de bulunmaktadır². Bu çalışmada, yeniden incelenmesi gerektiğini düşündüğümüz, Abdurrazzâk b. Hemmâm (126-211/744-827)'a³ yöneltilen bir tenkit ele alınmıştır. *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dil*'in matbu nüshasında, el-Kutubu's-Sitte asrına (h. III. asır) tekaddüm eden dönemde yaşamış olan Yemenli büyük muhaddis Abdurrazzâk b. Hemmâm'la ilgili bilgilerin aktarıldığı yerde, müellifin babası, Ebû Hâtim Muhammed b. İdris er-Râzî (275/888)'nin, Abdurrazzâk'ı kastederek "hadisi yazılır, fakat ihticâc edilmez/ *yuktebu hadisuhû ve lâ yuhteccu bihî*" dediği ileri sürülen bir tenkit rivâyet edilmektedir⁴. Söz konusu tenkide göre, Abdurrazzâk'ın rivâyetleri ile, genel olarak ihticâc edilemeyecektir.

El-Kutubu's-Sitte yazarlarının kaynaklarından Abdurrazzâk'ın, çeşitli kaynaklarda karşılaşılan rivâyetleri ile hadis rivâyet kitaplarının önemlilerinden olan *el-Musannef*'inde naklettiği hadisler, gerek isnad, gerekse metin bakımından tenkit edilebilir. *el-Musannef*'deki rivâyetlerin isnadlarında, meçhul râvi bulunması veya çok sayıda hadisin isnadının munkatı⁵ olması gibi⁵. Aynı şekilde bir râvi olarak kendisi de tenkit edilebilir, fakat bu tenkitler, güvenilir ve gerçeğe uygun olmalıdır. Konumuzu teşkil eden tenkit, bin-

1) Bk. er-Râmehermuzî, Ebû Muhammed el-Hasen b. Abdurrahman, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl Beyne'r-Râvi ve'l-Vâ'i* (thk. Muhammed Accâc el-Hatîb), Beyrut 1984, s. 403-416; İbnu's-Salâh, Ebu Amr b. Abdurrahman eş-Şehrazûrî, *'Ulûmu'l-Hadis* (Mukaddime), (thk. Nureddin İtr), Dimeşk 1986, s. 104-127; es-Suyutî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr, *Tedribu'r-Râvi fi Şerhi Takrîbi'n-Nevevi* (thk. Abdülvehhâb Abdullatîf), I-II, Beyrut 1979, I, 299-341. Özellikle el-Hatîb el-Bağdâdî (463/1071) nin *el-Kifâye*'si bu konuya tahsis edilmiş gibidir, bk. *el-Kifâye fi 'İlmi'r-Rivâye* (thk. Ahmet Ömer Haşim) Beyrut 1986.

2) Örnekler için bk. Ahmet Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul 1996, s. 108. dipnot, 52.

3) Abdurrazzâk b. Hemmâm hk. geniş bilgi için bk. Mirza Tokpinar, "*Abdurrazzâk b. Hemmâm ve Musannef'i*" (yayınlanmamış doktora tezi), DEÜİF İzmir 1998.

4) İbn Ebû Hâtim, Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed, *Kitabu'l-Cerh ve't-Ta'dil* (nşr. Dâiratu'l-Maârif), I-IX, Haydarabâd 1952, VI, 39. Bu eserin internette <http://www.alwaraq.com> adresinde yayınlanan baskısında da aynı ifade mevcuttur, s. 1645, (erişim, 10.10.2004).

5) Mirza Tokpinar, a.g.t., s. 115-120.

lerce hadisin râvisi ve rivâyet zincirinin odak noktalarından birisi olan Abdurrazzâk hakkında, ilk bakışta güven vermediği gibi, gerçeğe de uygun görünmemektedir⁶; o nedenle özel bir çalışmaya konu edilmiştir.

Söz konusu tenkidi incelemeye geçmeden önce, anlamı üzerinde durmak yerinde olacaktır. İhticâc kavramı, yalnız hadis ilminde değil fıkıh ve kelâm ilminde de kullanılır. Kavram, bu ilimlerin her biri ile ilgili olarak ayrı bir araştırma konusu edilmeye değer bulunmakla birlikte, hadis ilminde ihticâc hakkında kısaca şunları söylemek mümkündür. Ricâl bilginleri, râvi hakkında bilgi verirken ilgili râvi ve rivâyetleri ile ihticâc edilip edilemeyeceği hususlarını açıklayarak “*yuhtecc* ihticâc edilir”, yahut “*lâ yuhtecc* ihticâc edilmez” ifadelerini kullanırlar⁷. Ancak münekkitler, râviler hakkında bu ifadeleri kullandıkları halde terim olarak ‘*ihiticâc*’ı ele alıp anlamını açıklamamışlar, sınırlarını da belirlememişlerdir. “*Lâ yuhtecc*” ifadesi hakkındaki açıklamalarda ise ‘*ihiticâc*’ terimini açıklayıcı yeterli bilgi bulunmamaktadır. Belki bu, kavramın hadis ilmine özel kavram olmamasındandır⁸. İbn Manzur (711/1311)’un açıklamasına göre ‘*ihiticâc*’ delil edinmek, delil kabul etmek, demektir⁹. Genel olarak şöyle tanımlanmaktadır. “*Bir meseleyi açıklığa kavuşturup ispat etmek üzere hüccet getirmeye, bir şeyi delil getirerek hüküm vermeye denir*”¹⁰

Hadis ilmine özel tanımlama da ise ihticâc “*Herhangi bir şer’î meselede hadisi delil olarak kullanmaya; diğer bir deyişle hadisten hüküm çıkarmaya denilmiştir*”¹¹. Bu tanıma, delil olabilecek metne güvenilirlik sağlama konusunda râvinin yeterliliğini de katarak, hadiste ihticâc’ı bizce, “*taşımaları gereken şartları hâiz oldukları kabul edilen râvi veya mervînin, şer’î bir meselede delil olarak kullanılması*” şeklinde anlamak doğru olacaktır.

Bir hadis terimi olarak “*yuktebu hadisuhû ve lâ yuhteccu bihî* /hadisi yazılır, fakat ihticâc edilmez” ifadesi ise, rivâyetleriyle ihticâc edilmeyen zayıf râviler hakkında kullanılır¹². Râvi tenkidinde kaide olarak cerhin üçüncü derecesini ifade eder¹³ ve söz konusu özellikteki râvilerin terk edilmeyip hadislerinin itibar için yazılabileceğini, adalet yö-

6) Abdurrazzâk’tan rivâyet edilen hadislerin bir bir ele alınıp özel olarak durumlarının incelenmesi konumuz dışındadır. Çünkü bir hadisin ihticâc edilmeye uygun olması, uygun olsa bile amele salih olup olmaması veya vücub ifade edip etmemesi özel çalışmaları gerektirecek hususlardır.

7) İbn Ebû Hâtim’in *Kitabu’l-Cerh ve’l-Ta’dil*’indeki örnekler için bk. Ahmet Yücel, *a.g.e.*, s. 108. dipnot, 52.

8) Diyanet İşleri Başkanlığı Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi tarafından çıkarılan İslâm Ansiklopedisi’nde bu terimin bulunmaması bizce önemli bir eksikliklerdir.

9) İbn Manzur, Ebu’l-Fadl Cemaluddîn Muhammed b. Mukerrem el-İfrîkî, *Lisanu’l-‘Arab*, I-XV, Beyrut 1994, II, 228.

10) Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992, s. 147.

11) A.y. Buradaki “*...hadisten hüküm çıkarmaya denilmiştir*” ifadesi Fıkıh Usulündeki istinbât ile karşılığa neden olabilir. Çünkü ihticâc’ta söz konusu olan şey, hadisin hüküm vermede delil olarak kullanılmasıdır, hüküm verilmesi daha sonraki aşamadır, bu nedenle hadis ilmindeki ‘*ihiticâc*’ hakkında “*...hadisten hüküm çıkarmaya denilmiştir*” ifadesinin kullanılması yeniden değerlendirilmelidir.

12) Ahmet Yücel, *a.g.e.*, s. 108.

nünden yeterli, zabt bakımından kusurlu olduklarını belirtir¹⁴. Nitekim Abdurrazzâk hakkında bu ifadeyi kullanan Ebu Hâtîm er-Râzî (277/890)'ye bunun anlamı sorulduğunda 'ezberi sağlam olmayan ve rivâyetlerinde hata yapanlar' hakkında kullanıldığını belirtmiştir¹⁵.

Ancak, Ebû Hâtîm er-Râzî'nin, Abdurrazzâk'ı, ezberi sağlam olmadığı ve rivâyetlerinde hata yaptığı şeklinde 'tenkit edebileceğini' kabul etmek gerçeğe uygun değildir. Çünkü onun adalet ve zabtı hakkında kimse geçerli, genel kabul görmüş her hangi bir tenkitte bulunmamıştır¹⁶. Ayrıca özellikle belirtmek gerekir ki bu tenkit İbn Hacer (852/1448) tarafından olumlu olarak, yani Ebû Hâtîm er-Râzî'nin "*yuktebu hadisuhu ve yuhteccu bihi*" dediği şekilde rivâyet edilmektedir¹⁷, bizce de ifade böyle olursa gerçeğe uygun olacaktır. Tenkit, çelişkili bir şekilde rivâyet edildiği için, ayrıca Abdurrazzâk hakkında bilinenlerden hareketle olumlu anlamda söylenmiş olabileceği ihtimalinin daha güçlü bulunması, bizi, Ebû Hâtîm'in bu görüşü olumsuz anlamda niçin söylediği yönünde bir inceleme yapmaktan alıkoymaktadır. Çünkü İbn Ebû Hâtîm'in, babasına ait bu ifade ile birlikte, Abdurrazzâk hakkında olumlu görüşleri daha çok zikretmesi, gerçekte onun hakkında olumlu kanaate sahip olduğunu göstermektedir.

Abdurrazzâk hakkında, Ebû Hâtîm'in tenkidinin olumsuz anlamda, yani "*lâ yuhtecc...*" şeklinde olduğunu kabul etmek veya olamayacağını tespit etmek, Abdurrazzâk'la ilgili olarak şu hususların araştırılmasıyla net bir şekilde ortaya konabilir:

1. Abdurrazzâk, rivâyeti makbul râvî şartlarını taşımakta mıdır ?
2. Abdurrazzâk'ın rivâyetleri diğer hadis bilginlerince nasıl değerlendirilmiştir ?
3. Ebû Hâtîm'in tenkidi, matbu eserdeki şekliyle gerçekten ona ait midir, yoksa başka problemler mi söz konusudur?
4. Eğer söz konusu tenkit matbu eserdeki haliyle gerçekten ona ait ise, kabul edilebilir mi, yerinde bir tenkit midir?

Ebû Hâtîm'in söz konusu tenkidini yukarıdaki sorular çerçevesinde şöyle inceleyebiliriz:

1. Abdurrazzâk, rivâyeti makbul râvî şartlarını taşımakta mıdır? Zamanımıza ulaşabilen usul kaynaklarında, rivâyeti makbul bir râvide bulunması gereken şartlar hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Usûl bilginlerinin, verdikleri bu bilgileri ölçü alıp

13) Mücteba Uğur, *a.g.e.*, s. 196. Cerh lafızları hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Yücel, *a.g.e.*, s. 101 vd., Mücteba Uğur, *a.g.e.*, s. 46-47. Ayrıca bk. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadis*, s. 121-127; en-Nevevî, *Kitâbu İrsâdi Tullâbi'l-Hakâik ilâ Ma'rifeti Suneni Hayri'l-Halâik*, I-II, thk. Abdulbârî Fethullah es-Selefi, Beyrut 1987, I, 320-333; es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, I, 341-350.

14) Ahmet Yücel, *a.g.e.*, s. 108.

15) İbn Ebû Hâtîm, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dil*, II, 133. İbn Ebû Hâtîm'in kullandığı bu terimin anlamları hakkında tartışmalar için bk. Ahmet Yücel, *a.g.e.*, s. 109, dipnot, 54.

16) Abdurrazzâk'a yöneltilen tenkitler ve bunların geçerli olup olmadıkları hakkında bilgi için bk. Mirza Tokpinar, *a.g.t.*, s. 173-244.

17) İbn Hacer, Şihâbüddin Ahmed b. Ali, *Tehzibu'l-Tehzib*, I-VI, Beyrut 1991, III, 446.

bir değerlendirmede bulunduğumuzda, Abdurrazzâk'ın söz konusu özelliklere sahip olduğunu tespit etmekteyiz. Bu bilgiler çerçevesinde Abdurrazzâk'a yöneltilen tenkitlerin onu cerh edebilecek nitelikte olmadığını ve el-metâ'înu'l-'aşere'den her hangi birisinin onda bulunmadığını belirtmeliyiz¹⁸. Bunlardan başka hadis ilminde ve ricâl bilgisinde otoritê olan bilginlerin, hadisleriyle ihticâc edilebilecek râvilere dair görüşleri çerçevesinde değerlendirdiğimizde Abdurrazzâk'ın hadislerinin genel anlamda ihticâca elverişli oldukları görülmektedir. Onun, eseri *el-Musannef* de rivâyet ettiği yirmi bine yakın hadis 'genel olarak' bu durumdadır¹⁹.

Biz, inceleme imkânı bulduğumuz kaynaklarda Abdurrazzâk'ın rivâyetleriyle ihticâc edilemeyeceğine dair, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*'de aktarılan bu ifadeden başka bir tenkitle karşılaşmış değiliz²⁰. Ayrıca, râvilerden zayıf veya sika olanlarının tespitine tahsis edilen eserlere baş vurulduğunda²¹ münekkithlerin, Abdurrazzâk'ın sika olduğunu ifade ettiklerini, mevcut kaynaklarda aktarılan bilgiler içerisinde ona "mecruh" diyen bir bilgin bulunmadığını, aksine bilginlerin, onu övücü ifadelerle tanıttıklarını görmekteyiz²². Örneğin ez-Zehbî (748/1347), onu "büyük hâfiz, Yemen'in âlimi, sika râvilerin büyüklerinden, şeyhu'l-İslâm, muhaddisu'l-vakt" diye tanıtır²³, el-'İclî (261/875) ile İbn Hibbân (354/965) da sika olduğunu açıkça belirtirler²⁴. Sika kabul edilen bir râvide, bulunması gereken diğer şartlar da mevcutsa, elbette onun rivâyetleri ile ihticâc edilebilir²⁵.

2. Abdurrazzâk'ın rivâyetleri diğer hadis bilginlerince nasıl değerlendirilmiştir? Başta el-Kutubu's-Sitte müellifleri olmak üzere, bilginlerden pek çoğu Abdurrazzâk'ın rivâyetleriyle ihticâc etmiştir. Onun hadisçiliği ve ilmî kişiliği hakkında bilinenler²⁶, bizim, tereddütsüz bir şekilde geçmişte Abdurrazzâk'ın rivâyetlerinin ihticâca uy-

18) Abdurrazzâk'a yöneltilen tenkitlerin değerlendirilmesi ve söz konusu tenkitlerle onun cerh edilmediği hakkında geniş bilgi için bk. Mirza Tokpınar, a.g.t., s. 233-238.

19) Bk. Mirza Tokpınar, a.g.t., 47-51.

20) Ali b. el-Medîni (234/849) nin, rivâyetleri kitaplarda bulunduğu halde, hadisleriyle ihticâc edilemeyecek râviler hakkında bir kitap yazdığı, fakat bu eserin zamanımıza ulaşmadığı bilinmektedir (bk. el-Hâkim, Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Neysâbüri, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis*, thk. es-Seyyid Mu'zam Huseyn, Beyrut 1986, s. 254); eser, zamanımıza ulaşabilseydi günümüz araştırmalarına bu konuda önemli katkılar sağlayabilirdi.

21) İbnu's-Salâh, a.g.e., s. 387-391.

22) Bk. el-İclî, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Abdillâh b. Salih, *Ma'rifetu's-Sikât min Ricâli Ehli'l-'İlm ve'l-Hadis ve mine'd-Du'afâ ve Zikri Mezâhibihim ve Ahbârihim* (thk. Abdulhalim Abdulazim el-Beste-vî), I-II, Medine 1985, II, 93; İbn Hibbân, Ebu Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî, *Kitabu's-Sikât* (nşr. Dâiratu'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye), I-IX, Haydarâbâd 1982, VIII, 412; el-Mizzî, Ebu'l-Haccâc Cemaluddîn Yusuf, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl* (thk. Beşşar Avvad Maruf vdğ.), I-XXXV, Beyrut 1985-1992, XVIII, 52-62; ez-Zehbî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ahmed et-Turkmanî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ* (thk. Şuayb el-Arnâvut vd.), I-XXV, Beyrut 1985, IX, 571-572; İbn Hacer, III, 444-447.

23) Ez-Zehbî, a.g.e., IX, 563, 572; a.mlf, *Mizânu'l-İ'tidâl, fî Nakdi'r-Ricâl* (thk. Ali Muhammed Becâvî), I-IV, Mısır 1963. II, 609.

24) El-İclî, a.g.e., a. y.; İbn Hibbân, a.g.e., a. y.

25) Bizim konumuz, genel anlamda bir râvi olarak Abdurrazzâk'ın rivâyetleri ile ihticâc edilip edilemeyeceği meselesidir, belli bir hadis değildir.

26) Bk. Mirza Tokpınar, a.g.t., s. 45-51.

gun görüldüğünü kabul etmemizi gerektirmektedir. Nitekim Abbas b. Abdulazîm (246/860)'in, Abdurrazzâk'ı "kezzâb" olarak nitelenmesine cevap olarak²⁷ ez-Zehebî, Abdurrazzâk'a "kezzâb" denilemeyeceğini ve bütün 'sıhah' sahiplerinin, Abdurrazzâk'ın rivâyetleriyle ihticâc ettiklerini belirtmek suretiyle, sadece ihticâca uygun görülmele kalınmadığını ve rivâyetlerinin bizzat kullanıldığını vurgulamıştır²⁸. Özellikle el-Buhârî ve Muslim'in ondan pek çok rivâyeti eserlerine almaları, Abdurrazzâk'a güvenin derecesini göstermesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır²⁹. Başka pek çok hadis kitaplarında da Abdurrazzâk'ın rivâyetleri bulunmaktadır ve bizce, Ahmed b. Hanbel'in bizzat kendisinin, Abdurrazzâk'tan aldığı çok sayıda hadisi *el-Musned*'e almış olması bu bakımdan çok daha önemlidir³⁰. Bunlardan başka onun, neredeyse her hadis kaynağında bulunan rivâyetleri, ihticâc konusundaki tereddütlerin yersiz olduğu doğrultusunda bir fikir verecek mahiyettedir.

Burada, "Kitabından rivâyet ettikleri daha sahihtir/ *mâ haddese min kitâbihi fehuve esahh*" diyerek, Abdurrazzâk'ın kitabından rivâyet edilenlerin alınmasını tavsiye eden el-Buhârî (256/869)'nin³¹, Abdurrazzâk'tan rivâyet edilenler hakkındaki tutumuna ayrıca işaret etmek yerinde olacaktır. El-Buhârî bilindiği gibi Abdurrazzâk'ın rivâyetlerini *el-Câmiu's-Sahih*'ine almış ve delil olarak kullanmıştır. Fakat el-Buhârî, Abdurrazzâk'ın, ömrünün sonlarına doğru (h.200 den sonra) ihtilâti nedeniyle³², kitabında bulunmayan rivâyetlerin ona isnad edildiğini bildiğinden olmalı ki, 'kitabından rivâyet ettiklerinin' daha sahih olduğunu belirtme ihtiyacı duymuştur³³. İhtilâtından sonra Abdurrazzâk'tan hadis alanlardan da, belki bu nedenle hadis almamıştır. El-'Irâkî (806/1403)'ye göre Abdurrazzâk'tan ihtilâtından sonra hadis alanlar şu dört râvidir:³⁴

a. İshâk b. İbrahim ed-Deberî (285/898).³⁵

b. İbrahim b. Muhammed b. Burra es-San'ânî (286/899)³⁶

27) Hayatı hk. bk. el-Mizzî, *a.g.e.*, IV, 222-225; ez-Zehebî, *Siyer*, XII, 302-303.

28) Ez-Zehebî, *a.g.e.*, IX, 572. Bu tenkidin Abdurrazzâk hakkında doğru ve geçerli olamayacağı konusunda bilgi için bk. Mirza Tokpınar, *a.g.t.*, s. 183-186.

29) Bir araştırmaya göre el-Buhârî, Abdurrazzâk'tan yüz on, Muslim dörtyüz dört rivâyeti kitabına almıştır, bk. Mirza Tokpınar, *a.g.t.* s. 157-160.

30) Ahmed b. Hanbel'in *el-Musned*'inde Abdurrazzâk'tan rivâyet edilen hadislerin tahriri için tarafımızca yapılan üç bitirme tezinde, el-Musned'de Abdurrazzâk'ın rivâyetlerinden mükerrerlerle birlikte toplam, 1560'ının günümüze geldiği tespit edilmiştir, bk. Mustafa Sivri, "Ahmed b. Hanbel'in *el-Musned*'inde Abdurrazzâk'tan Rivâyetlerin Tahriri C. I-II" Çanakkale İlahiyât Fakültesi 2000; Fatiha Altay, "Ahmed b. Hanbel'in *el-Musned*'inde Abdurrazzâk'tan Rivâyetlerin Tahriri C. III-IV" Çanakkale İlahiyât Fakültesi 2000; Temel Çakar, "Ahmed b. Hanbel'in *el-Musned*'inde Abdurrazzâk'tan Rivâyetlerin Tahriri C. V-VI" Çanakkale İlahiyât Fakültesi 2000.

31) El-Buhârî, Ebu Abdîllah İsmail b. İbrahim el-Cu'fî, *et-Târîhu'l-Kebîr* (thk. Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî), I-XI, Beyrut 1986, VI, 130.

32) Bk. Mirza Tokpınar, *a.g.t.* s. 175-180.

33) Bu konuda geniş bilgi için bk. Mirza Tokpınar, *a.g.t.*, s. 229-232.

34) El-'Irâkî, Ebu'l-Fadl Zeynuddîn Abdurrahîm b. El-Huseyn, *et-Takyîd ve'l-İzâh limâ Utlika ve Uğlika min Mukaddimeti'bnî's-Salâh*, trs. yy. s. 408.

35) Hayatı hk. Bk. ez-Zehebî, *a.g.e.*, XIII, 416-418; ayrıca bk. Mirza Tokpınar, *a.g.t.* s. 70-72.

36) Hayatı hk. Bk. ez-Zehebî, *a.g.e.*, XIII, 351.

c. el-Hasen b. Abdu'l-A'lâ el-Bûsî es-San'ânî (286/899)³⁷

d. İbrahim b. Muhammed b. Abdullah b. Suveyd eş-Şinâbî (286/899)³⁸

El-Buhârî gibi Muslim de, Abdurrazzâk'tan naklettiği hadisleri yukarıda adı geçen râvilerden almamıştır. Böylece el-Buhârî ve Muslim'in Abdurrazzâk'tan makbul bir metod ile alınan rivâyetlerle ihticâc edilebileceği konusunda, Abdurrazzâk'tan kaynaklanan herhangi tereddütlerinin bulunmadığı, kendilerinin şartlarına uygun gördükleri hadisleri kitaplarına almalarından ve onlarla ihticâc etmelerinden anlaşılmaktadır³⁹. İhtilâtından sonra Abdurrazzâk'tan hadis alan râviler arasında adı geçen İshâk b. İbrahim ed-Deberî, her ne kadar bugün, matbu olarak elde mevcut *el-Musannef*'in önemli bir kısmını rivayet eden râvî ise de, kitabın tamamını o rivayet etmemiştir⁴⁰ ve bu durum, Abdurrazzâk'ın şahsı ile ilgili olumsuz bir sonuç doğurmaz. Yalnızca adı geçen râvilerin ondan rivayet ettikleri hadislerin ihticâca uygun olmadıklarını gösterir. Demek ki, Abdurrazzâk'tan, bu râvilerin dışında sika bir râvî rivâyet ederse, söz konusu rivâyetler, gerekli başka özellikleri de taşıdıklarında ihticâca elverişli kabul edilmelidirler.

Abdurrazzâk'ın, ihtilât ettiğini bildiren İbnu's-Salâh, içinde onun adını andığı nev'in başlığını şu şekilde belirlemiştir "*Sika Râvilerden Ömrünün Sonunda İhtilât Edenler*"⁴¹. Bu başlık, Abdurrazzâk'ın rivâyetleri ile ihticâc konusunda önemli bir bilgiyi, onun, sika bir bilgin olduğu bilgisini içermektedir.

Bu konuyla ilgili olarak elimizde önemli bir başka bilgi daha bulunmaktadır. Mevzû-ât müelliflerinden bir kısmı, mevzû oldukları ileri sürülen bazı hadisler hakkında sırf *el-Musannef* de bulunmaları nedeniyle mevzû' sayılmayacaklarını belirtmişler, başka bir deyişle, bu konuda *el-Musannef* deki rivâyetlerle ihticâc etmişler⁴² ve Abdurrazzâk'a yöneltilen bu tenkidin bir bakıma, olumsuz anlamda olamayacağı yolunda bize işaret vermişlerdir. Bütün bu bilgiler bize, Abdurrazzâk'ın rivâyetleriyle ihticâc dildiğini açık bir şekilde göstermektedir.

3. Ebû Hâtim'in tenkidi, matbu eserdeki şekliyle gerçekten ona ait midir, yoksa başka problemler mi söz konusudur? Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dil'in elde mevcut baskı-

37) Hayatı hk. Bk. ez-Zehabî, a.g.e. XIII, 351.

38) Hayatı hk. Bk. ez-Zehabî, a.g.e. XIII, 352. Irâkî'nin eş-Şinâbî dediği bu râviye ez-Zehabî eş-Şibâmî demektedir, bk. a.y.

39) el-Buhârî ve Muslim'in hadis aldıkları, Abdurrazzâk'ın öğrencileri olan râviler hk. bk. Mirza Tokpınar, a.g.t., s. 157-160.

40) Abdurrazzâk'ın *el-Musannef*'inin rivâyeti ve râvileri hk. Bk. Mirza Tokpınar, a.g.t., s. 64-69.

41) Bk. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadis*, s. 391-398.

42) Es-Suyutî, *el-Leâli'l-Masnû'a*, I, 285-286, 299; İbn Arrâk, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Hicâzî, *Tenzîhu's-Şerî'ati'l-Merfû'a 'ani'l-Ahbâri's-Şeni'ati'l-Mevdû'a*, I-II, Beyrut 1986, I, 141, II, 69, 99, 109, 180, 220, 376. İbn Arrâk bazen, muhtevası sebebiyle kabul edilemeyecek rivâyetlerin bile sırf Abdurrazzâk tarafından rivâyet edildikleri için mevzu olmadıklarını iddia eder, bk. a.g.e., II, 4. Ayrıca bk. Eş-Şevkanî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali es-San'ânî, *el-Fevâidu'l-Mecmû'a fi'l-Ehâdisi'l-Mevdû'a* (thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî), Kahire 1960, s.325-326. Eseri, mevzuât hakkında olmasa da el-Aclûnî de, *el-Musannef*'teki rivâyetlerle ihticâc etmiştir, bk. El-Aclûnî, İsmail b. Muhammed el-Cerâhî, *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs 'Amme'stehera Mine'l-Ehâdis 'Alâ Elsineti'n-Nâs* (nşr. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye), I-II, Beyrut 1988, I, 284, 417.

sında karşılaştığımız Ebu Hâtîm'e ait bu görüş, İbn Ebû Hâtîm'den sonra yaşamış müelliflerin eserlerinde çelişkili ifadelerle rivâyet edilmektedir. Meselâ ez-Zehebî (748/1347), Ebû Hâtîm'in "ihticâc edilmez/ lâ yuhtecc" dediğini naklederken⁴³, İbn Hacer (852/1148) "ihticâc edilir/ yuhtecc dediğini rivâyet etmektedir⁴⁴. Bu durum, ez-Zehebî ve İbn Hacer'in, *Kitâbul-Cerh ve't-Ta'dîl*'in farklı nüshalarını kullandıklarını göstermektedir⁴⁵ ki bu da, aynı zamanda öncelikle Ebû Hâtîm'in söz konusu tenkidi, olumlu olarak söyleyebileceği ihtimalini akla getirmektedir.

Yukarıda verilen Abdurrazzâk'ın güvenilir bir râvi kabul edildiğine, rivâyetleriyle, *el-Kutubu's-Sitte* müelliflerinin ve başka bilginlerin ihticâc ettiklerine dair bilgilerden, ayrıca İbn Ebû Hâtîm'in, babasından naklettiği bu tenkitle gene babasından naklen, Abdurrazzâk'ın rivâyetlerinin başkalarının rivâyetlerine tercih edildiğine dair görüşünü de aynı yerde nakletmesinden hareketle⁴⁶, onun, Abdurrazzâk hakkında, "hadisi yazılır, fakat ihticâc edilemez" şeklinde bir görüş aktarmayacağı sonucu çıkarılabilir⁴⁷. Aynı şekilde rivâyetlerinin tercih edildiğini belirttiği Abdurrazzâk hakkında, olumlu kanaate sahip olduğu anlaşılan Ebû Hâtîm'in de, Abdurrazzâk veya rivâyetleri ile ilgili olarak "ihticâc edilemez" dememesi gerekir.

Bu rivâyetlerin ez-Zehebî ve İbn Hacer gibi iki büyük bilginin eserlerinde çelişkili olarak zikredilmesi nedeniyle de, söz konusu tenkidi adı geçen eserlerden okuyarak⁴⁸ Abdurrazzâk hakkında bir sonuca varmak mümkün görünmemektedir⁴⁹. *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*'in modern baskısında problemin giderilmemiş olması ise eser hakkında büyük bir eksikliktir⁵⁰. Biz, bu ifadenin İbn Hacer'in naklettiği gibi olumlu bir şekilde söylenmiş olması gerektiği kanaatini taşıyoruz. O nedenle *Kitâbul-Cerh ve't-Ta'dîl*'deki ifadeden değil, yukarıda aktardığımız, onun güvenilir bir râvi olduğu yolundaki bilgilerden hareketle Abdurrazzâk hakkında bir sonuca ulaşmanın doğru olacağını düşünüyoruz.

43) Ez-Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ahmed et-Turkmânî, *el-Muğni fi'd-Du'afâ* (thk. Nureddin Itr), I-II, yy. ts. II, 393.

44) İbn Hacer, *a.g.e.*, III, 446.

45) Sözü çelişkili olarak rivâyet edilmesi, ez-Zehebî ve İbn Hacer'in kitaplarını rivâyet edenlerin veya onların kitaplarının modern baskısını yapanların ihmallerinden de kaynaklanabilir. Ancak bizce burada önemli olan söz konusu tenkidin olumsuz anlamda Abdurrazzâk'a gerçekten uyup uymadığıdır. Biz araştırmamızı bu esastan hareketle yürüttük.

46) İbn Ebû Hâtîm, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI, 39.

47) İbn Ebu Hâtîm, *a.g.e.*, a.y.

48) Ebû Hâtîm'e ait bu görüşün, ez-Zehebî ve İbn Hacer'in dışında başka bir tabakât müellifi tarafından aktarılmaması ilginçtir.

49) *Kitâbul-Cerh ve't-Ta'dîl*'in yazma nüshalarını incelemek suretiyle sonuca ulaşmak mümkün olabilir mi diye akla bir soru gelebilir. Ancak yazmalara bakmak da problemi çözmek için yeterli olmaz, çünkü çelişkili ifadeler taşıyan nüshalarla karşılaşmak bizi başladığımız yere döndürecektir. Her şeye rağmen biz eserin Süleymaniye (No: 1450 (Murat Molla Bölümü, 572) v. 336a-b) ve Köprülü (No: 278, v. 321b) kütüphanelerindeki nüshalarına baktık; yazmalar eksik olmakla birlikte Abdurrazzâk hakkında bilginin bulunduğu bölümler mevcuttur. Bu yazmalarda da ifade "lâ yuhtecc..." şeklinde geçmektedir. Bize göre bu cümle gerçeği ifade etmemektedir. Konu yazmalarla da aydınlatılmadığı ve "yuhtecc" diyen İbn Hacer'in kullandığı nüsha da tespit edilemediğinden, güvenilir bir sonuca gidebilmek için araştırmada kullanılan yöntem tercih edilmiştir.

50) Bizce en azından nüshalar arasındaki farklara işaret edilmeliydi, çünkü bu eser kullanılarak önemli çalışmalar yapılmaktadır.

4. Eğer söz konusu tenkit matbu eserdeki haliyle gerçekten ona ait ise, kabul edilebilir mi, yerinde bir tenkit midir? Söz konusu tenkit matbu eserdeki haliyle Ebû Hâtîm tarafından "lâ yuhtecc/ ihticâc edilemez" şeklinde söylenmiş olsa bile kabul edilemez. Çünkü yukarıda açıklandığı gibi hem gerçeğe uygun değildir, hem de hadis otoriteleri tarafından kabul görmemiştir. Ayrıca Ebû Hâtîm'in söz konusu tenkidinin Abdurrazzâk'ın şahsıyla değil, ondan hadis alanların bir kısmının, ihtilâtından sonra hadis almaları veya bir kısım kötü niyetlilerin ona isnad ederek hadis uydurmuş olmaları ile ilgili olabileceği ihtimali akla daha uygun gelmektedir. Nitekim el-Buhârî, Abdurrazzâk'ın kitabından rivâyetlerin daha sahih olduğunu belirtmekle bu hususa işaret etmiştir. Mevzûat yazarlarının, kaynaklarda Abdurrazzâk'a isnad edilen ama aslında onun rivâyet etmediği ve eseri *el-Musannef*'te bulunmayan bir takım rivâyetler tespit etmeleri de bunu doğrulamaktadır⁵¹. Fakat onlar aynı zamanda bu rivâyetleri incelemişler, bunların kim tarafından uydurulduklarını da çoğunlukla tespit etmişler, hiç bir rivâyet hakkında onu, Abdurrazzâk'ın uydurduğunu belirtmemişlerdir⁵².

Eğer ifade olumsuz ise, Abdurrazzâk'ın kitabında olmayan ve onun tarafından rivâyet edilmeyen hadisler, birileri tarafından özellikle ihtilâtından sonra ona isnad edilerek yaygın bir şekilde rivâyet edildiği için Ebû Hâtîm, bu konuda yalnızca bir uyarıda bulunmak amacıyla söz konusu durumu dile getirmiş olabilir. Fakat bunu öyle bir üslup ile ifade etmiştir ki sanki Abdurrazzâk'a isnad edilen mevzû' rivâyetleri değil de onun kendisini kastetmiş gibi anlaşılabilir. Ancak bu çalışmanın ilk sayfalarında belirttiğimiz gibi, bilginlerin, onun hakkındaki olumlu kanaatleri ve rivâyetleri ile ihticâc etmiş olmaları; Abdurrazzâk'ın, sika ve güvenilir bir râvî olması gibi güçlü nedenlerle Ebû Hâtîm'in böyle olumsuz bir tenkitte bulunmayabileceği düşünülmelidir.

Son söz olarak tekrar hatırlatmak gerekir ki Abdurrazzâk'ın, zamanımıza ulaşabilen eseri *el-Musannef*'de rivâyet ettiği hadisler arasında, isnadında meçhul veya zayıf râvî bulunduğu için yahut metnin muhtevası sebebiyle, ihticâc edilemeyecek rivâyetler bulunmaktadır⁵³. Bizim amacımız Abdurrazzâk'ın her rivâyetinin makbul, delil olarak kullanılabilir ve amel edilebilir olduğunu iddia etmek değildir. Çünkü bunların her biri, her hadis için ayrı birer araştırma merhalesini ifade etmektedir. Bizim bu araştırmada tespit etmek istediğimiz husus, Abdurrazzâk'ın, rivâyeti makbul râvide aranan şartları taşıdığı ve ondan rivâyet edilen hadislerin delil olarak kullanılmaya uygun bulunduğuudur. Fakat her rivâyetin ayrı bir incelemeye tabi tutulması gerektiği, söz konusu rivâyetle amel etmenin ise bir sonraki aşama olacağı açıktır.

Sonuç

İkinci hicrî asrın büyük bilginlerinden Abdurrazzâk, hadis bilginleri tarafından makbul ve rivâyetleriyle ihticâc edilebilir bir bilgin olarak bilindiği ve öyle de değerlendiril-

51) Bu rivâyetler hk. Bk. Mirza Tokpınar, a.g.t., s. 230, dipnot, 1073-1075.

52) Mirza Tokpınar, a.g.t., s. 229-232.

53) Harurîler aleyhindeki rivâyet gibi, bk. Abdurrazzâk b. Himmâm es-San'ânî, *el-Musannef* (thk. Habiburrahman el-A'zamî), I-XI, Beyrut 1390/1970-1392/1972. VIII, no: 15986.

diği halde, bir takım gerçek dışı tenkitler ve kendisine isnad edilen uydurma rivâyetler nedeniyle, hakkında tereddütler oluşmuştur. Bu çalışmada, Ebû Hâtim'e ait, Abdurrazzâk'ın rivâyetlerinin yazılabileceği fakat ihticâc için kullanılmayacağı şeklinde nakledilen tenkit incelenmiştir. Araştırma esnasında aynı görüşün, gene Ebû Hâtim'e isnad edilerek, Abdurrazzâk'ın rivâyetleriyle ihticâc edilebileceği şeklinde olumlu olarak nakledildiği tespit edilmiştir.

Çelişik ifadelerle rivâyet edilen bu tenkide bakarak Abdurrazzâk hakkında bir kanata sahip olmak mümkün olmadığından konu, Abdurrazzâk'ın, rivâyeti makbul râvî şartlarını taşıyıp taşımadığı, rivâyetleri diğer hadis bilginlerince nasıl değerlendirildiği; tenkidin rivâyetinde bir takım problemlerin bulunup bulunmadığı ve gerçekten olumsuz anlamda söylenmişse gerçeğe uyup uymadığı temel noktalarından hareketle araştırılmıştır. Çalışmanın sonunda Abdurrazzâk'ın rivâyeti makbul râvî şartlarını taşıdığı, bilginlerin onun rivâyetleriyle ihticâc ettikleri, tenkidin olumlu üslupla söylenmiş olma ihtimali güçlü olmakla birlikte, olumsuz anlamda söylenmişse bile gerçeği ifade etmediği görülmüştür.

Ayrıca Ebû Hâtim'den, hem olumlu hem de olumsuz olarak nakledilen bu tenkidin yanında İbn Ebû Hâtim, babasının, Abdurrazzâk'ın sika ve rivâyetleri tercih edilen bir râvî olduğuna dair görüşünü de nakletmektedir. Abdurrazzâk'ın hem rivâyetleriyle ihticâc edilmiş, hem de makbul bir râvî olarak görülmüş olması da Ebû Hâtim'in, Abdurrazzâk'ın rivâyetleri ile ihticâc edileceğini söylemiş olmasını gerektirmektedir. Eğer Ebû Hâtim olumsuz bir tenkitte bulunmuşsa, bu da, Abdurrazzâk'ın şahsına yöneltilmiş bir tenkit olarak değil, belki ihtilâtından sonra uydurulup ona isnad edilen rivâyetlere dikkat çekmek maksadıyla söylenmiş, bir çeşit uyarı olarak değerlendirilebilir.

Bilindiği gibi bir muhaddis, hakkında bir takım tenkitler var diye tamamıyla terk edilmez, hiç bir hadis kitabı da, içinde tenkide uğramış rivâyetler bulunduğu için bütünüyle ihmal edilmez. Büyük hadis bilginleri hakkında da tenkitler bulunmaktadır. Mâlik b. Enes (179/795), Ahmed b. Hanbel, Muslim ile el-Buhârî ve eserleri de tenkit edilmişlerdir. Her muhaddis hakkındaki her tenkit, doğru ve geçerli olmayabileceği gibi, bir kısmı da burada görüldüğü üzere yanlış anlaşılmış veya yanlış aktarılmış olabilir. Abdurrazzâk'ın rivâyetleri ile ihticâc edilemeyeceği iddiası gerçeğe uymamaktadır ve bu tenkidin söylenmiş olduğu da kesin değildir. O nedenle, Abdurrazzâk'ın rivâyetlerini zamanımıza ulaştırın, İslâmî ilimlerin gelişmesi ve toplumsal problemlerin çözümünde önemli imkânlarla sahip eseri el-Musannef', ihmal edilmemeli; özellikle nasları anlama faaliyetinin orijinal örneklerini ihtiva eden bu kitaptan mutlaka yararlanılmalıdır.